

College voor Toetsen en Examens

GESCHIEDENIS HAVO

SYLLABUS CENTRAAL EXAMEN 2017
DOMEIN A EN B VAN HET EXAMENPROGRAMMA

Versie 2, juni 2015

Inhoud

Voorwoord	6
1 Inleiding	7
1.1 Korte geschiedenis van het nieuwe examenprogramma en de syllabus voor het CE	7
1.2 Verschil havo en vwo	8
1.3 De specificaties van een aantal kenmerkende aspecten in de syllabus	8
1.4 Opbouw van het examen in grote lijnen	8
1.5 Voorbeeldopgaven	9
2 Het centraal examen HAVO	10
2.1 Tijdsduur en zitting	10
2.2 Domeinen in het examenprogramma	10
2.3 Verdeling CE-stof en SE-stof	10
2.4 Centraal examen en syllabus	10
2.5 Schoolexamen en handreiking	10
2.6 Vakspecifieke regels correctievoorschrift	10
3 Domein A. Historisch denken en redeneren	11
3.1 Tijd	12
3.2 Interpretatie	13
3.3 Betekenis nu	13
3.4 Overige subdomeinen	13
4 Domein B	14
4.1 Historische context: Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 1515- 1648	15
4.2 Historische context: Duitsland 1871-1945	18
4.3 Historische Context: Koude Oorlog 1945-1991	21
4.4 Specificaties of inperkingen of opmerkingen bij een aantal kenmerkende aspecten los van de historische contexten.	25
Bijlage 1: Examenprogramma geschiedenis havo/vwo	29
Bijlage 2: Voorbeeldopgaven	34

Toelichting bij de titel van de deze syllabus:

Deze syllabus geldt voor het CE van het jaar 2017. De syllabus van de 2016 is niet meer geldig en wijkt af van deze versie. Zie daarvoor de gele markeringen.

© 2015 College voor Toetsen en Examens, Utrecht.

Alle rechten voorbehouden. Alles uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Voorwoord

De minister heeft de examenprogramma's op hoofdlijnen vastgesteld. In het examenprogramma zijn de exameneenheden aangewezen waarover het centraal examen (CE) zich uitstrekt: het CE-deel van het examenprogramma. Het examenprogramma geldt tot nader order.

Het College voor Toetsen en Examens (CvTE) geeft in een syllabus, die in beginsel jaarlijks verschijnt, een toelichting op het CE-deel van het examenprogramma. Behalve een beschrijving van de exameneisen voor een centraal examen kan een syllabus verdere informatie over het centraal examen bevatten, bijvoorbeeld over een of meer van de volgende onderwerpen: specificaties van examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het schoolexamen, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computerexamens), voorbeeldopgaven, toelichting op de vraagstelling, toegestane hulpmiddelen.

Ten aanzien van de syllabus is nog het volgende op te merken. De functie ervan is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar zijn aard is een syllabus dus niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen in het verlengde daarvan ligt.

Een syllabus is zodoende een hulpmiddel voor degenen die anderen of zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen geproduceerd die niet in deze uitgave zijn opgenomen.

Deze syllabus geldt voor het examenjaar 2017. De veranderingen ten opzichte van de syllabus in 2016 zijn geel gemarkeerd. Syllabi worden jaarlijks vastgesteld. Indien er wijzigingen zijn ten opzichte van de syllabi van het jaar daarvoor, worden veranderingen geel gemarkeerd. Het CvTE publiceert uitsluitend digitale versies van de syllabi. Dit gebeurt via www.examenblad.nl, de officiële website voor de examens in het voortgezet onderwijs.

Een syllabus kan zo nodig ook tussentijds worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekendgemaakt worden. Kijkt u voor alle zekerheid jaarlijks in september op www.examenblad.nl.

Het CvTE stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in het rooster voor de centrale examens en in de Septembermededeling.

Voor opmerkingen over syllabi houdt het CvTE zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@hetcvte.nl of aan CvTE, Postbus 315, 3500 AH Utrecht.

De voorzitter van het College voor Toetsen en Examens,
Drs. H.W. Laan

1 Inleiding

1.1 **Korte geschiedenis van het nieuwe examenprogramma en de syllabus voor het CE**

In 2001 heeft de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming een advies uitgebracht over een nieuw examenprogramma geschiedenis voor havo en vwo. In 2007 is het nieuwe examenprogramma in de vierde klassen van havo en vwo van start gegaan.

In het najaar van 2004 startte een pilot op een klein aantal havo-scholen. Vanaf 2006 zijn er op deze scholen pilotexamens geschiedenis op grond van kenmerkende aspecten zonder specificatie afgenomen. In 2007 is ook begonnen met een pilot op vwo-scholen, wat leidde tot het eerste pilotexamen geschiedenis vwo in 2010. Beide pilots zijn geëvalueerd en beschreven in rapporten van Cito, SLO en IVGD.

Om centrale examens op basis van domein A en B voor alle scholen van havo en vwo mogelijk te maken, bleek een nadere specificatie van domein B noodzakelijk voor zowel de docenten als voor de examenmakers. Docenten willen meer houvast om hun leerlingen op het examen voor te bereiden (zie de veldraadpleging van de VGN op www.VGNKLEIO.nl), examenmakers moeten er meer op kunnen rekenen dat de examenkandidaten in heel Nederland zich min of meer dezelfde leerstof hebben eigengemaakt.

Een 'Tussencommissie' van VGN, Cito, CvTE en SLO heeft onderzocht hoe een specificatie van domein B er in grote lijnen uit zou kunnen zien. Deze commissie adviseerde het ministerie van OCW om bij een deel van de kenmerkende aspecten het aantal historische voorbeelden, aan de hand waarvan de leerlingen een kenmerkend aspect kunnen verduidelijken, nader te specificeren.¹ Om het open karakter van de oriëntatiekennis te behouden, dienen de leerlingen alle kenmerkende aspecten te herkennen en uit te leggen aan de hand van niet vooraf beschreven contexten en voorbeelden.

Het ministerie verzocht het College voor Toetsen en Examens om dit advies mede in acht te nemen bij het samenstellen van de nu voorliggende syllabus.² In aansluiting hierop heeft het ministerie besloten dat vanaf 2015 het centraal examen geschiedenis havo en vwo domein A in samenhang met domein B zal beslaan.

---

¹ Zie Brief van het ministerie aan het CvTE met advies van de tussencommissie www.hetcvte.nl

² Idem

1.2 Verschil havo en vwo

- Op het centraal examen worden de verschillen tussen havo en vwo bij uitstek gemaakt door te onderscheiden in moeilijkheidsgraad van de opgaven en het examen als geheel. Dit kan tot uiting komen in verschillen in complexiteit van historische setting, bronnen en/of vraagstelling.
- In de toelichting op domein B wordt een verschil gemaakt tussen havo en vwo door voor vwo meer kenmerkende aspecten toe te lichten onder de titel 'Verlichtingsideeën en de democratische revoluties'. Deze toelichting geldt niet voor havo. Voor de leesbaarheid van de tekst is deze niet cursief gemaakt.
- Bij de kenmerkende aspecten die zijn toegelicht onder de titel 'Koude Oorlog' is er voor vwo meer toelichting dan voor havo (cursief).

1.3 De specificaties van een aantal kenmerkende aspecten in de syllabus

De syllabuscommissie heeft gekozen voor een nadere specificatie van een aantal kenmerkende aspecten in **vier** clusters voor vwo en in **drie** clusters voor havo. Het betreft steeds een beperkt aantal kenmerkende aspecten dat in samenhang wordt gespecificeerd. Er is per cluster bovendien sprake van meer dan één tijdvak. Een dergelijk cluster wordt **historische context** genoemd.

In de notatie van een historische context is sprake van:

- leidende vragen
- beschrijvende teksten
- historische voorbeelden

De samenhang van kenmerkende aspecten in een historische context wordt bevorderd door leidende vragen. De leidende vragen hebben de beschrijvende tekst afgebakend. In relatie tot deze vragen worden historische voorbeelden (van gebeurtenissen, ontwikkelingen, verschijnselen of handelingen dan wel gedachtegangen van personen, zoals in domein B van het examenprogramma voorgeschreven) genoemd en toegelicht. De historische voorbeelden geven aan, in welke richting de opstellers van de beschrijvende tekst hebben gedacht.

Van de examenkandidaat wordt verwacht dat de historische context gekend wordt.

Daarnaast is in 4.4 een raster opgenomen waarin bij bepaalde kenmerkende aspecten een opmerking of toespitsing is opgenomen naar analogie van de werkversie syllabus voor pilotscholen.

Zie voor nadere informatie hoofdstuk 4 van deze syllabus.

1.4 Opbouw van het examen in grote lijnen

De pilotexamens (vanaf 2006/2010 tot en met 2014 voor resp. havo en vwo) bestonden uit opgaven met de volgende onderwerpen (zie ook subdomein A3):

- Prehistorie en Oudheid
- De Middeleeuwen
- Vroegmoderne tijd
- Moderne tijd
- Door de tijd heen

Naarmate meer en rijkere kenmerkende aspecten bij een periode horen, zijn daar vaker vragen over gesteld. Een dergelijke indeling zal ook herkenbaar zijn in de examens vanaf 2015.

Vanaf 2015 is er sprake van historische contexten die kenmerkende aspecten met elkaar verbinden en soms periode overstijgend zijn. Ten aanzien van het percentage scorepunten dat besteed wordt aan de niet gespecificeerde kenmerkende aspecten in verhouding tot de historische contexten wordt voor havo gedacht aan 35 % : 65 % met een marge van + of - 7 %.

Vragen over wel gespecificeerde kenmerkende aspecten onderscheiden zich van vragen over niet gespecificeerde kenmerkende aspecten. In de pilotexamens vanaf 2006 is te zien hoe de vraagvormen bij niet gespecificeerde kenmerkende aspecten zich hebben ontwikkeld.

1.5 Voorbeeldopgaven

Op https://www.hetcvte.nl/item/pilotexamens_geschiedenis zijn alle pilotexamens geschiedenis vanaf 2006 gepubliceerd, voor zover zij op alle scholen zijn afgenomen.

Aan deze syllabus is een bijlage met voorbeeldopgaven toegevoegd, die laat zien hoe met de specificaties in de vorm van historische contexten ook andere typen vragen mogelijk zijn.

2 Het centraal examen HAVO

2.1 Tijdsduur en zitting

Raadpleeg hiervoor Het Examenblad: Examenblad.nl.

2.2 Domeinen in het examenprogramma

Domein A: Historisch besef

Domein B: Oriëntatiekennis

Domein C: Thema's (voor havo twee)

Domein D: Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie

Domein E: Oriëntatie op studie en beroep

2.3 Verdeling CE-stof en SE-stof

Voor het centraal examen geschiedenis havo en vwo in 2017 geldt dat domein A in samenhang met domein B wordt getoetst in het CE.

De andere domeinen worden getoetst in het SE.

2.4 Centraal examen en syllabus

Om de kandidaten adequaat voor te bereiden op het centraal examen is deze syllabus tot stand gebracht. Deze vormt het kader waarin de examens worden geconstrueerd.

Zolang een syllabus niet is vastgesteld, wordt deze gepubliceerd op www.hetcvte.nl.

Zodra de syllabus definitief is vastgesteld, wordt deze gepubliceerd op www.examenblad.nl.

2.5 Schoolexamen en handreiking

In het SE wordt tenminste domein A in samenhang met domein C, D en E getoetst.

Ook domein B mag in het SE getoetst worden. Het staat de school

verder vrij om meer dan het minimum aantal thema's in het SE aan te bieden. Zie voor een handreiking over PTA en SE de handreiking van de SLO op www.slo.nl.

2.6 Vakspecifieke regels correctievoorschrift

Vakinhoudelijke argumenten moeten afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijke publicaties.

3 Domein A. Historisch denken en redeneren

Woord vooraf

In deze toelichting op domein A zijn alleen de onderdelen genoemd die worden getoetst in het centraal examen. Waar nodig zijn deze nader toegelicht.

De naam voor wat in domein A wordt beschreven is de afgelopen jaren aan verandering onderhevig geweest. Begrippen als historische vaardigheden, benaderingswijzen en structuurbegrippen en historisch besef werden afzonderlijk en/of samen gebruikt. In deze syllabus gebruiken we hiervoor: historisch denken en redeneren.

Ook de indeling van de diverse aspecten van historisch denken en redeneren is sinds de invoering ervan in de jaren negentig van de vorige eeuw (WIEG / Werkgroep Implementatie Eindexamen Geschiedenis), bij de invoering van de Tweede Fase in 1998, bij de vernieuwing daarvan in 2007 en bij de totstandkoming van de werkversie syllabus pilot in 2008 aan verandering onderhevig geweest, terwijl de inhoud ervan in grote lijnen gelijk bleef. De huidige inhoud van domein A wordt in deze syllabus geordend volgens drie hoofdclusters van historisch denken en redeneren:

1. Tijd
2. Interpretatie
3. Betekenis voor nu

Het complexe karakter van geschiedenis maakt het nodig dat de kandidaat de verschillende onderdelen van domein A tegelijk en in relatie tot elkaar beheerst. Bijvoorbeeld: bij het beoordelen van de bruikbaarheid van informatie uit een bron (14) over oorzaken van een omwenteling kan de kandidaat rekening houden met achtergrond en motieven van de maker, het soort oorzaken dat de maker noemt (en niet noemt)(5), de representativiteit van zijn standpunt (15) en er daarbij rekening mee houden dat een begrip als 'burgerschap' of 'democratie' in die tijd deels een andere betekenis had dan nu (10).

Domein A wordt in het centraal examen getoetst aan de hand van de kennis in domein B (en op het schoolexamen aan de hand van de domeinen C en D en, naar keuze, B.) Het complexe karakter van geschiedenis vereist dat de kandidaat de verschillende onderdelen van domein A en domein B tegelijk en in relatie tot elkaar beheerst. Bijvoorbeeld: bij het bepalen van de bruikbaarheid van informatie uit een bron over de Koude Oorlog kan de kandidaat rekening houden met de betrouwbaarheid ervan door te kijken naar de motieven van de maker (15) en gebruik te maken van kennis over de tijd waarin de bron is ontstaan (zoals kennis uit domein B).

In deze syllabus is een deel van de kenmerkende aspecten uit domein B nader toegelicht. Deze toelichtingen zijn bedoeld om toetsing van historisch denken en redeneren (domein A) op het centraal examen beter mogelijk te maken dan bij de pilotexamens. Alle kandidaten beschikken bij deze kenmerkende aspecten over dezelfde oriëntatiekennis.

Historisch denken en redeneren (domein A) kan daarnaast op het centraal examen ook worden getoetst aan de hand van de niet nader toegelichte kenmerkende aspecten van domein B. Bovendien kan domein A worden getoetst aan nieuwe (niet in deze syllabus beschreven) voorbeelden bij de wel uitgewerkte kenmerkende aspecten. In beide gevallen worden de voorbeelden dan beschreven in de vraag en/of in de bron(nen) en

kunnen naar analogie van de beschreven voorbeelden worden geïnterpreteerd en/of in de tijd worden geplaatst.

3.1 Tijd

Tijd en chronologie

De kandidaat kan:

1. de tien tijdvakken gebruiken als referentiekader om gebeurtenissen chronologisch te ordenen;
2. de tien tijdvakken plaatsen in de periodes Prehistorie, Oudheid, Middeleeuwen, Vroegmoderne Tijd en Moderne Tijd en deze periodes gebruiken als referentiekader om gebeurtenissen chronologisch te ordenen;
3. uitleggen dat elke ordening van tijd een interpretatie is (zie ook onderdeel 3.2).

Causaliteit

De kandidaat kan rekening houden met:

4. het niet-lineaire en multi-causale karakter van historische verschijnselen en gebeurtenissen
5. verschillende soorten oorzaken en gevolgen;
Bijvoorbeeld:
  - directe en indirecte oorzaken, aanleiding (meest directe oorzaak), direct optredende gevolgen en gevolgen op de langere termijn, gewilde en ongewilde, bedoelde en onbedoelde gevolgen, gevolgen van meer en minder belang op grond van bijvoorbeeld schaal, intensiteit, duur;
  - oorzaken en gevolgen op politiek-bestuurlijk, sociaaleconomisch en cultureel-mentaal (waaronder godsdienstig) terrein.
6. het gegeven dat elke ordening van causaliteit een interpretatie is (zie ook onderdeel 3.2).

Continuïteit en verandering

De kandidaat kan:

7. in historische processen continuïteit en verandering onderscheiden;
8. verschillende soorten verandering herkennen;
Bijvoorbeeld:
  - in tempo (tamelijk snel en plotseling of langzaam en geleidelijk), duur, schaal, intensiteit, omvang etc.
  - op politiek-bestuurlijk, sociaaleconomisch en cultureel/mentaal terrein.
9. herkennen dat elke tijd materiële en immateriële sporen van het verleden in zich draagt;
10. omgaan met het verschil tussen unieke en generieke betekenissen van historische concepten; Bijvoorbeeld: begrippen als feodaal, imperialisme, centralisatie, democratie, burgerschap, oorlog en dergelijke hebben in de ene tijd en plaats een (deels) andere betekenis dan in een andere;
11. uitleggen dat elke ordening van continuïteit en verandering een interpretatie is (zie ook onderdeel 3.2).

3.2 Interpretatie

Standplaatsgebondenheid

De kandidaat kan:

12. Menselijk gedrag (denken en doen) in het verleden verklaren vanuit de toen en daar bekende en geaccepteerde kennis en waarden en vanuit de identiteit van individuen en groepen die in die tijd en/of op die plaats leefden en hierbij rekening houden met verschillende factoren die de standplaatsgebondenheid van mensen of een groep bepalen. (Bijvoorbeeld: waardesystemen, politieke, sociaaleconomische en culturele oriëntatie, kennis, gender, karakter, toevallige factoren)

Bron en vraagstelling

De kandidaat kan:

13. vraagstellingen en hypothesen gericht op (historisch) onderzoek formuleren aan de hand van voorgelegde bronnen;
14. informatie uit bronnen verzamelen uitgaande van een bepaalde vraagstelling en deze als bewijs gebruiken bij het beantwoorden van die vraagstelling;
15. de bruikbaarheid van informatie uit een of meer bronnen voor een bepaalde vraagstelling afwegen en daarbij rekening houden met:
  - de betrouwbaarheid van de informatie (mede bepaald door bijvoorbeeld de aard van de bron, de context waarin deze is ontstaan, de mate van geïnformeerdheid van de maker, de standplaatsgebondenheid van de maker, de bedoeling van de maker of opdrachtgever, het publiek waarvoor deze bedoeld is, etc.)
  - de representativiteit van de informatie uit de bron; (bijvoorbeeld: in hoeverre geldt dit voor meer mensen en meer situaties?);
16. vaststellen wanneer men iets als een feit kan aanvaarden; zulke feiten onderscheiden van meningen en van vooroordelen en/of stereotypen;
17. uitleggen aan de hand van concrete voorbeelden of broninterpretaties dat geschiedverhalen een constructie zijn van het verleden.

3.3 Betekenis nu

Betekenis geven aan en oordelen over het verleden

De kandidaat kan:

18. uitleggen dat de wijze waarop mensen betekenis geven aan en oordelen over het verleden door de tijd heen verandert en per groep en individu kan verschillen en daarbij benoemen vanuit welke motieven/interesses/waardesystemen/verwachtingen mensen tot een waardering komen van wat belangrijk is uit het verleden (vergelijk met 12);
19. bij moreel oordelen over het verleden (door een ander) anachronistisch toepassen van het kader van waarden en normen (van die ander) op het verleden herkennen.

3.4 Overige subdomeinen

In het examenprogramma wordt bij A2 gesproken over de tien tijdvakken als referentiekader. In de specificatie van domein B wordt nader aangegeven hoe daar in het CE over getoetst zal worden. In de subdomeinen A1, A3, A4 en A5 zijn de cursief gedrukte delen uitsluitend voor vwo bedoeld. Zoals hierboven al vermeld, worden alleen de subdomeinen A4 t/m A7 nader gespecificeerd.

4 Domein B

Woord vooraf

Om het karakter van de oriëntatiekennis te garanderen, dienen de leerlingen alle kenmerkende aspecten op een algemener niveau te kunnen herkennen en uit te leggen in nieuwe contexten en aan de hand van onbekende voorbeelden. Daarnaast zijn er de historische contexten waarvan door de makers van de examens kan worden aangenomen dat deze gekend worden op het niveau van oriëntatiekennis.

Voor een aantal kenmerkende aspecten zijn daarnaast voorbeelden gekozen en gespecificeerd in een samenhangend cluster. Het betreft de volgende historische contexten:

- Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 1515- 1648. Havo en vwo.
- Duitsland 1871-1945. Havo en vwo
- Koude Oorlog 1945-1991. Het betreft hier vier onderdelen, waarvan er drie zowel voor havo als vwo zijn, en een vierde onderdeel niet voor havo verplicht is. Dit deel is cursief weergegeven in deze syllabus.
- Verlichtingsideeën en de democratische revoluties 1650-1848. **Niet voor havo.** Dit deel is **niet** weergegeven in deze syllabus.

Functie van de 'leidende vragen'

Elke historische context is voorzien van drie of vier vragen, passend bij de kenmerkende aspecten. Bij het formuleren ervan is gelet op het aanbrengen van een consistente historische lijn. Bij elke vraag wordt aangegeven welke kenmerkende aspecten eraan gekoppeld zijn. De vraag geeft aan vanuit welke invalshoek de geschreven tekst en de daarna genoemde voorbeelden door de kandidaten gekend moeten worden. Daarmee richt en begrenst een vraag de te kennen voorbeelden.

Functie van de beschrijvende tekst

Bij elke vraag hoort een beschrijvende tekst die gekend dient te worden door de kandidaten. In deze tekst worden op hoofdlijnen de relevante historische ontwikkelingen, personen en begrippen genoemd met behulp waarvan de kandidaten de vraag moeten kunnen beantwoorden. De tekst is zoveel mogelijk geschreven zonder verbanden te leggen, voorbeelden te noemen of conclusies te trekken. Dit wil niet zeggen dat er helemaal geen verbanden worden gelegd, voorbeelden worden genoemd of conclusies worden getrokken. Op enkele plaatsen zijn ze nodig om bijvoorbeeld te ordenen of af te bakenen. Jaartallen die in de beschrijvende tekst genoemd worden, kunnen beschouwd worden als historische keerpunten en moeten door de kandidaten gekend worden. Kennis ervan dient om de juiste chronologie aan te brengen.

Functie van de voorbeelden

Onder elke beschrijvende tekst worden voorbeelden genoemd die passen bij één of meer kenmerkende aspecten. Deze voorbeelden zijn illustraties van wat in het tekst beschreven staat en ze moeten door de kandidaten gekend worden. De vraag en de geschreven tekst bepalen wat er van de voorbeelden gekend dient te worden. Historische keerpunten zijn opgenomen in de geschreven teksten en niet als (illustratief) voorbeeld. Niet alle kenmerkende aspecten die bij een vraag horen zijn voorzien van voorbeelden. Achter de meeste voorbeelden staat tussen haakjes een jaartal. De jaartallen tussen haakjes hoeven door de kandidaten niet gekend te worden, maar zijn gegeven als extra service voor de gebruikers van de syllabus.

4.1 Historische context: Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 1515- 1648

Waardoor brak er een opstand uit in de Nederlanden, 1515-1572?	
Kenmerkende aspecten	
14	De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden
17	Het begin van staatsvorming en centralisatie
21	De protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had
<p>In de vijftiende en zestiende eeuw werd in de Nederlanden de positie van de stedelijke burgerij sterker door de opbloei van handel en nijverheid. Het centralisatiebeleid van Karel V, die gedurende zijn leven landsheer werd van uiteindelijk alle 17 gewesten van de Nederlanden, bedreigde sommige van de privileges die zijn onderdanen in ruil voor belastingafdrachten hadden verworven.</p> <p>De Opstand begon als een meningsverschil over de manier waarop de overheid moest reageren op de aanhang voor het protestantisme onder een minderheid van de Nederlandse bevolking. Discussies over het geloof hadden in het begin van de 16^e eeuw tot een scheuring binnen de rooms-katholieke kerk geleid. De protestantse boodschap werd verspreid via de nieuwe media pamflet en boek. Luther verkondigde dat de machtsaanspraken en zelfgemaakte wetten en regels van de kerk onterecht waren. Alleen de bijbel was richtinggevend en moest daarom in de volkstaal worden verspreid. Luther zocht en vond steun voor zijn opvattingen bij Duitse vorsten. In 1555 werd met de afspraak 'cuius regio eius religio' afgedwongen dat de vorst het geloof van zijn onderdanen voortaan bepaalde. In de Nederlanden kreeg een andere protestantse kerkhervormer, Calvijn, meer volgelingen dan Luther. Anders dan Luther vond Calvijn het goed dat zijn volgelingen zich zo nodig zonder toestemming van de overheid organiseerden. In de Nederlanden was dat van groot belang, want Karel V vervolgde alle ketters streng. Bestaande privileges moesten daarvoor wijken. Veel Nederlanders twijfelden aan de zin van strenge vervolging en waren bezorgd over de aantasting van hun privileges. De adel diende in april 1566 een verzoek in om de ketterwetgeving te laten opheffen. Een tijdelijke opschorting van de ketterwetgeving leidde tot meer calvinistische activiteit en de Beeldenstorm. Filips II gaf de adel hiervan de schuld, en stuurde Alva om orde op zaken te stellen. Die stelde de Raad van Beroerten in, die hard optrad en ook bij katholieken impopulair was. Duizenden vluchtten naar het buitenland. Willem van Oranje riep vanuit Duitse ballingschap op tot verzet, maar vond weinig weerklank. Zijn eerste invasies mislukten. Hij gaf de watergeuzen toestemming een guerrilla te voeren in de Nederlanden en op zee. Na verdere onrust, lukte het de watergeuzen in 1572 een opstand te ontketenen in Holland, Zeeland en een aantal steden elders in de Nederlanden. Een deel van de Statenvergadering van Holland riep Oranje uit tot stadhouder.</p>	
Voorbeelden	Kenmerkende aspecten
Luther verschijnt voor de Rijksdag in Worms (1521)	21
Instelling drie Collaterale Raden (1531)	17

Waardoor resulteerde de Opstand in het ontstaan van de Republiek, 1572-1588?	
Kenmerkende aspecten	
22	Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat
<p>Het lukte Alva niet om de opstand in de Nederlanden snel neer te slaan en er ontstond een burgeroorlog. Daarbij bleek Oranjes politiek van gelijkberechtiging voor de katholieken en protestanten in de opstandige gewesten onhaalbaar.</p> <p>Oranje voerde een effectieve propagandaoorlog. Omdat hij een zo breed mogelijk draagvlak wilde voor de Opstand, koos hij niet voor een religieuze, maar voor een nationale invalshoek. Hij riep 'Nederlanders' op hun 'vaderland' te beschermen tegen 'vreemde' Spanjaarden, maar de koning zelf bleef aanvankelijk buiten schot.</p> <p>De huurlingenlegers van Filips II werden slecht betaald en er braken steeds meer muiterijen uit. Daarom sloten de tot dan toe loyale gewesten zich in 1576 bij de Pacificatie van Gent aan bij de Opstand op voorwaarde dat het katholicisme bij hen werd gehandhaafd. Dat bleek niet te lukken en radicale calvinisten namen in veel plaatsen in Brabant en Vlaanderen de macht over. Katholieken werden daardoor afgeschrikt en waren bereid vrede te sluiten met de koning. De Opstand viel in 1579 uiteen en de overgebleven opstandige steden en gewesten sloten zich aaneen in de Unie van Utrecht. Twee jaar later werd Filips II officieel afgezworen. De opstandige gewesten kregen het moeilijk. Oranje werd in 1584 vermoord, in 1585 viel Antwerpen weer in Spaanse handen en de zoektocht naar een staatshoofd leverde niets op. Engelse steun gaf de opstandige gewesten de kans zich te herstellen en vanaf 1588 een levensvatbare Republiek te gaan vormen. In de jaren daarop slaagde de Republiek erin terrein terug te winnen, vooral omdat Filips II op te veel fronten tegelijk oorlog voerde. De soevereiniteit van de Republiek werd in 1596 door Engeland en Frankrijk erkend maar pas in 1648, met de vrede van Munster, werd de internationale erkenning algemeen.</p>	
Voorbeelden	Kenmerkende aspecten
Het ontzet van Leiden (1574)	22
Alteratie van Amsterdam (1578)	22
Plakkaat van Verlatinge (1581)	22
De Spaanse Armada wordt verslagen (1588)	22

Waardoor ontstond in de Republiek de Gouden Eeuw, 1588-1648?	
Kenmerkende aspecten	
24	De bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse republiek
25	<p>Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie</p> <p>De Opstand viel in de Noordelijke Nederlanden samen met een periode van economische groei. De moedernegotie en het ontbreken van een feodale traditie maakten eerder al specialisatie en commercialisering van de landbouw mogelijk. Daarvan profiteerden ook de nijverheid, scheepsbouw en handel. De afsluiting van de Schelde en de daarmee gepaard gaande instroom van tienduizenden immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden gaf Hollandse en Zeeuwse steden een economische stimulans.</p> <p>De Republiek was een unie van zeven zelfstandige gewesten. Wetgeving, rechtspraak en belastingheffing vielen onder de gewestelijke verantwoordelijkheid. De gewesten hadden elk hun eigen Statenvergadering, waarin meestal zowel de belangrijkste steden als de adel waren vertegenwoordigd. Vooral in de gewesten Holland en Zeeland hadden de steden veel macht. De steden werden bestuurd door de regenten. De Staten Generaal waren verantwoordelijk voor het militair en buitenlands beleid. Ondanks het overwicht van Holland, konden beslissingen alleen genomen worden met draagvlak in alle gewesten, waardoor er veel onderhandeld moest worden. De landsadvocaat van de Staten van Holland speelde bij die onderhandelingen een leidende rol. De Staten van de gewesten kozen een stadhouder die opperbevelhebber van het Staatse leger was en sommige stadsbestuurders benoemde.</p> <p>Lange tijd bleef de oorlog tegen Spanje en daarmee het overleg over militair en buitenlands beleid de belangrijkste gezamenlijke verantwoordelijkheid van de gewesten. In de loop van de tijd werden de gezamenlijke verantwoordelijkheden wat uitgebreid. De Staten Generaal gaven de in 1602 opgerichte VOC een monopolie op de handel met Azië en voerden samen het beheer over de Generaliteitslanden. Tijdens het Twaalfjarig Bestand nam de religieuze en politieke verdeeldheid in de Republiek toe.</p> <p>In 1621 werd de strijd tegen de Spanjaarden hervat. Deze strijd eindigde uiteindelijk in 1648 met het Verdrag van Münster.</p> <p>De handelsbelangen van de regenten en de noodzaak inkomsten te hebben voor de oorlogsinspanningen wogen zwaar mee in het beleid van de Republiek. De economie groeide en in die groeiende economie waren migranten nodig. Stadsbestuurders gaven daarom buitenlandse kooplieden goede faciliteiten, waaronder relatief vergaande religieuze vrijheden. Omdat de welvaart relatief groot was, ontstond in de commerciële economie van de Republiek een markt voor luxegoederen. Naast drukwerk werden er miljoenen schilderijen gemaakt, die bij gewone mensen thuis hingen.</p> <p>Het einde van de Gouden Eeuw volgde tegen het einde van de zeventiende eeuw toen de positie van de Republiek in toenemende mate werd bedreigd door de opkomst van Engeland en Frankrijk.</p>
Voorbeelden	Kenmerkende aspecten
Coen verplaatst het bestuurscentrum van de VOC naar Batavia (1619)	25
Johan van Oldenbarnevelt wordt onthoofd (1619)	24
Ontstaan van de Portugees-Israëlitische Gemeente in Amsterdam ³	24, 25

³ hetgeen leidt tot de bouw van de Portugese synagoge.

4.2 Historische context: Duitsland 1871-1945

Wat betekende de vorming van het Duitse keizerrijk voor het machtsevenwicht tussen de Europese grootmachten, 1871-1918?	
Kenmerkende aspecten	
31	De Industriële Revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving
33	De moderne vorm van imperialismen die verband hield met de industrialisatie
36	De opkomst van de politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme
40	Het voeren van twee wereldoorlogen
43	Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering
<p>Na de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 werd in Versailles het Duitse keizerrijk uitgeroepen en de koning van Pruisen tot keizer Wilhelm I gekroond. De onder leiding van Pruisen gevormde staat was een politieke, militaire en, door de snelle industrialisatie in de voorgaande decennia, economische grootmacht. Na twee eeuwen was er een einde gekomen aan de dominantie van Frankrijk op het Europese continent. Rijkskanselier Von Bismarck was tevreden met de bestaande grenzen maar zag wel dat Duitsland was omgeven door sterke mogendheden. Het buitenlandse beleid was daarom gericht op handhaving van het bestaande machtsevenwicht door een alliantiepolitiek.</p> <p>De troonsbestijging van Wilhelm II in 1888 en het ontslag van Bismarck luidden een nieuw tijdperk in. Duitsland was niet langer tevreden met de bestaande situatie maar wilde een belangrijke plaats op het wereldtoneel. Deze 'Weltpolitik' was in eerste instantie gericht op overzees imperialismen, waarbij het vooral Groot-Brittannië als koloniale grootmacht tegenover zich vond. Maar de Duitse 'Weltpolitik' was geen succes. In het begin van de twintigste eeuw werd de blik daarom meer gericht op het Europese continent, met name naar het oosten. Duitslands groeiende internationale ambities gingen, tot verontrusting van Groot-Brittannië, Frankrijk en Rusland, hand in hand met sterke economische groei en toenemend militarisme. Zowel Duitsland als de andere Europese grootmachten zochten steeds meer steun in internationale bondgenootschappen.</p> <p>De rivaliteit tussen de grote mogendheden kwam in 1914 tot uitbarsting in de Eerste Wereldoorlog. Deze eerste totale oorlog in de geschiedenis had ingrijpende gevolgen voor zowel soldaten als het thuisfront. De zware last van de oorlog leidde tot steeds meer onvrede onder de bevolking, hetgeen in de herfst van 1918 culmineerde in een revolutie. Tegelijkertijd werd duidelijk dat Duitsland de oorlog op het slagveld had verloren. Op 9 november 1918 werd de republiek uitgeroepen en op 11 november 1918 werd de wapenstilstand ondertekend..</p>	
Voorbeelden	Kenmerkende aspecten
Conferentie van Berlijn (1884-1885)	33, 36
Vlootwet (1898)	33, 36, 40
Slag bij de Marne (1914)	40, 43

Welke factoren leidden tot de ondergang van de Republiek van Weimar, 1919-1933?	
Kenmerkende aspecten	
37	De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
38	Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
39	De crisis van het wereldkapitalisme
<p>De Republiek van Weimar maakte van Duitsland een parlementaire democratie. De basis van deze democratie was wankel door de machtsstrijd tussen democraten en groepen die een einde wilden maken aan de parlementaire democratie, zoals de oude conservatieve elite, extreem-rechtse groepen en communisten. De leiders van de Republiek probeerden door middel van een vreedzame politiek weer aanzien te krijgen in Europa. Een groot deel van de Duitse bevolking had echter weinig vertrouwen in de politieke leiders van de Republiek omdat deze verantwoordelijk werden gehouden voor de nederlaag in de Eerste Wereldoorlog en het Verdrag van Versailles uit 1919. Bovendien slaagden zij er lange tijd niet in de grote politieke en vooral economische problemen op te lossen. De herstelbetalingen drukten zwaar op de economie en leidden in 1923 tot een grote economische en politieke crisis. Mede door hulp van de Verenigde Staten begon een voorzichtig economisch herstel en konden tussen 1924 en 1929 redelijk stabiele regeringen worden gevormd.</p> <p>De Amerikaanse Beurskrach van 1929 legde de zwakte van de Duitse economie bloot. Van de ontstane politieke instabiliteit profiteerde vooral de nationaalsocialistische partij, de NSDAP, onder leiding van Adolf Hitler. Mede door het redenaarstalent van Hitler, grootscheepse propaganda en paramilitair machtsvertoon, groeide de NSDAP uit tot een massapartij. Het Duitse volk werd economisch herstel beloofd, verwerping van het Verdrag van Versailles, een einde aan de chaos en verdeeldheid van de Weimar-republiek en sterk leiderschap. Hierdoor zou Duitsland weer de plaats op het wereldtoneel krijgen waar het, volgens Hitler, recht op had. Na door de NSDAP gewonnen verkiezingen en met steun van de conservatieve elite werd Hitler in 1933 benoemd tot rijkskanselier. Meteen na zijn aantreden begon hij met de opbouw van een totalitair regime. Met de machtigingswet zette het parlement zich buiten spel en kwam de Republiek van Weimar ten einde.</p>	
Voorbeelden	Kenmerkende aspecten
Spartakus-opstand (1919)	38
Dawesplan (1924)	39
Rijksdagbrand (1933)	37, 38

Welke gevolgen had het nationaalsocialisme voor Duitsland en Europa, 1933-1945?	
Kenmerkende aspecten	
37	De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
38	Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
40	Het voeren van twee wereldoorlogen
41	Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden
<p>Onder leiding van Hitler werd met terreur, censuur en Goebbels' propaganda de Duitse samenleving genazificeerd. Mede door het economisch herstel en de verwerping van het Verdrag van Versailles kregen de nazi's veel steun van de bevolking. Tot de eerste slachtoffers behoorden politieke tegenstanders van het regime, al snel gevolgd door degenen die vanwege ras, fysieke eigenschappen, seksuele geaardheid of anderszins evenmin pasten in de Duitse 'Volksgemeinschaft'.</p> <p>In zijn buitenlandse politiek richtte Hitler zich aanvankelijk op de aansluiting van Duitstalige gebieden, maar streefde hij uiteindelijk naar een totale etnische herschikking van Europa waarin het Aarische ras moest overheersen. Groot-Brittannië probeerde met de politiek van appeasement oorlog te voorkomen. Maar toen Hitler, gedekt door de Sovjet-Unie, in 1939 Polen binnenviel, verklaarden Groot-Brittannië en Frankrijk aan Duitsland de oorlog. De door Duitsland snel veroverde gebieden werden onderworpen aan het naziregime, maar het optreden van de bezetter in West-Europa verschilde sterk van dat in Oost-Europa. In 1941 viel Duitsland de Sovjet-Unie binnen. Dit verbond het radicaal anticommunisme van de nazi's met hun racistisch wereldbeeld en leidde tot vernietiging op grote schaal. Tijdens deze aanval begon de genocide op de joden in onderworpen gebieden.</p> <p>De ommekeer aan het oostfront vond plaats na de door Duitsland verloren Slag bij Stalingrad. In juni 1944 bereikten de geallieerden de definitieve doorbraak in het westen. Gezamenlijk trokken de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie en Groot-Brittannië op tegen Duitsland. Toen in mei 1945 Berlijn was ingenomen door de Russen eindigde de totale oorlog met een totale nederlaag voor Duitsland. De toekomst van Duitsland lag nu in handen van de geallieerden.</p>	
Voorbeelden	Kenmerkende aspecten
Instelling Rijkscultuurkamer (1933)	37, 38
Ingebruikname concentratiekamp Dachau (1933)	38, 41
Neurenberger wetten (1935)	38, 41
Conferentie van München (1938)	40
Wannseeconferentie (1942)	38, 41

4.3 Historische Context: Koude Oorlog 1945-1991

Waardoor raakte Europa verdeeld in twee ideologische blokken en waardoor groeide de spanning tussen deze blokken, 1945-1955?	
Kenmerkende aspecten	
37	De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
38	Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologiën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
40	Het voeren van twee wereldoorlogen
43	Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij de oorlogvoering
45	De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
47	De eenwording van Europa.
<p>Na de revolutie van 1917 kwam in Rusland de communistische partij aan de macht, die streefde naar een klasselose samenleving en wereldrevolutie. Onder Stalin werd de Sovjet-Unie een totalitaire staat waar de communistische partijdictatuur en economische staatscontrole weinig ruimte lieten voor individuele vrijheid. Dit totalitaire systeem stond lijnrecht tegenover het systeem van de Verenigde Staten en andere Westerse landen, dat was gebaseerd op democratie, politieke rechten van het individu en kapitalisme. Vanaf 1941 werkten de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten samen in de strijd tegen de as-mogendheden. Tegen het einde van de oorlog liep de spanning tussen beide landen snel op. Tijdens de Conferentie van Potsdam in juli 1945 werden de grote mogendheden het niet eens over de vredesregeling met Duitsland en over de nieuwe machtsverhoudingen in Europa. Het wantrouwen tussen de Sovjet-Unie en de Westelijke mogendheden nam verder toe en daarmee groeide de behoefte aan controle over gebieden die van strategisch belang werden geacht. Dit streven naar invloedssferen bevestigde voor elk van beide partijen het vijandbeeld van de andere partij. In Oost-Europa ontstonden volksdemocratieën naar het model van de Sovjet-Unie. In 1947 beoogde president Truman met de Trumandoctrine en met het stimuleren van de Europese eenwording een dam op te werpen tegen communistische expansie. Tijdens de Blokkade van Berlijn in 1948 wisten de Verenigde Staten met veel inspanningen West-Berlijn te behouden. Europa raakte verdeeld in twee ideologische machtsblokken. Door de wapenwedloop, het bezit van de atoombom in beide blokken en door de vorming van militaire bondgenootschappen kwamen deze blokken steeds grimmiger tegenover elkaar te staan.</p>	
Voorbeelden	Kenmerkende aspecten
Atoombom op Hiroshima (1945)	40, 43, 45
Marshallplan (1947)	45, 47
Redevoering senator McCarthy over communisten in de Verenigde Staten (1950)	37, 45

Waardoor raakte Azië betrokken bij de Koude Oorlog en groeide de spanning tussen beide blokken in Azië en Afrika, 1949-1975? Niet voor havo.

Kenmerkende aspecten

45	<i>De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog</i>
46	<i>De dekolonisatie die een einde maakte aan de westerse hegemonie in de wereld</i>
48	<i>De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen</i>

Na de Tweede Wereldoorlog brokkelde de machtspositie van de westerse koloniale mogendheden in Azië snel af. Zowel de Sovjet-Unie als de Verenigde Staten steunden vanuit ideologische en machtspolitieke motieven de anti-koloniale bewegingen. Met het uitroepen in 1949 van de Volksrepubliek China door Mao Zedong ontstond een tweede communistische grootmacht. Dit versterkte de angst van de Verenigde Staten voor de vorming van een communistisch blok in Azië. Met de containmentpolitiek en door verwijzing naar de dominotheorie probeerden de Verenigde Staten verdere verspreiding van het communisme te voorkomen. De communistische staten zagen dit als een vorm van Westers imperialisme.

Tijdens de Korea oorlog, die in 1950 uitbrak, wist een VN-leger, met grote inspanning van vooral de Verenigde Staten, Zuid-Korea buiten de communistische invloedssfeer te houden. In Vietnam escaleerde het conflict na het aannemen van de Tonkin-resolutie door het Amerikaanse congres in 1964. De door China en de Sovjet-Unie gesteunde Vietcong bleek niet te verslaan met een grote Amerikaanse troepeninzet en zware bombardementen. Onder druk van de westerse publieke opinie, gevoed door kritiek van de naoorlogse protestgeneratie, probeerden de Verenigde Staten een uitweg te zoeken. Hierbij zochten ze, via de driehoeksdiplomatie, toenadering tot China en de Sovjet-Unie. Nadat de Verenigde Staten zich hadden teruggetrokken, werd heel Vietnam communistisch.

De strijd om uitbreiding van de eigen invloedssfeer deed zich ook voor in Afrika waar door de dekolonisatie eveneens een einde kwam aan de overheersing door het Westen.

Voorbeelden	Kenmerkende aspecten
--------------------	-----------------------------

<i>Akkoorden van Genève gesloten na de slag bij Dien Bien Phu (1954)</i>	45, 46
<i>Bezoek Nixon aan China (1972)</i>	45
<i>Burgeroorlog in Angola tussen MPLA en FNLA (1975)</i>	45, 46

Waardoor liep de Koude Oorlog op kritieke momenten niet uit op een directe militaire confrontatie tussen beide grootmachten, 1955-1963?	
Kenmerkende aspecten	
37	De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
38	Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologiën communisme en fascisme/nationaal-socialisme
45	De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
<p>Nadat de Bondsrepubliek Duitsland lid was geworden van de NAVO en de DDR van het Warschaupact, leek de Oost-Westverhouding in Europa gestabiliseerd. Onder meer bij het neerslaan van de Hongaarse Opstand in 1956 door troepen van het Warschaupact bleek het Westen niet bereid tot militaire interventie. Van haar kant streefde de leiding van de Sovjet-Unie sinds de dood van Stalin in 1953 naar vreedzame co-existentie. Toch kwam het in de tijd van de presidenten Kennedy en Chroesjtsjov in 1961 tot een tweede crisis rond West-Berlijn, dat een belangrijke symboolfunctie had voor de Westerse wereld en DDR-burgers een vluchtweg bood. De crisis eindigde in augustus 1961 met de bouw van de Berlijnse muur. De meest riskante confrontatie tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie vond plaats toen de Sovjet-Unie in 1962 trachtte raketten te installeren op Cuba als tegenwicht voor Amerikaanse raketten in Europa en Eurazië.</p>	
Voorbeelden	Kenmerkende aspecten
Bestorming van Felix Meritis in Amsterdam (1956)	37, 45
'Ich bin ein Berliner'-toespraak van president Kennedy in Berlijn (1963)	37, 45

Waardoor namen de spanningen tussen Oost en West af, 1963-1991?	
Kenmerkende aspecten	
37	De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
38	Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologiën communisme en fascisme/nationaal-socialisme
45	De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
47	De eenwording van Europa
48	De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen
<p>Na de Cubacrisis drong bij beide partijen het besef door dat de Koude Oorlog dreigde uit te lopen op een onbeheersbaar nucleair conflict. Het streven naar crisisbeheersing leidde tot verbetering van de communicatie en tot wapenonderhandelingen. Tijdens de Détente verbeterden de betrekkingen tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Beide partijen bleven vasthouden aan controle over hun invloedssferen.</p> <p>Begin jaren 1980 veroorzaakte het Amerikaanse SDI-project grote onrust in de Sovjet-Unie, omdat de Russische economie deze nieuwe stap in de wapenwedloop niet aankon. In het Westen ontstond onder de bevolking steeds meer verzet tegen kernbewapening.</p> <p>Met de komst van Michael Gorbatsjov en zijn beleid van Glasnost en Perestrojka ging de Koude Oorlog de laatste fase in. Het loslaten van de Brezjnef-doctrine stelde Oostbloklanden in de gelegenheid een eigen politieke koers te gaan volgen. Niet lang na het openen van de grens met het Westen door Hongarije vond in 1989 de val van Berlijnse muur plaats, gevolgd door het uiteenvallen van het Oostblok. Nadat Gorbatsjov was afgezet kwam er in 1991 een einde aan het communistisch bewind in de Sovjet-Unie. Dit betekende het einde van de Koude Oorlog, een ontwikkeling die nieuwe perspectieven bood voor de Europese samenwerking.</p>	
Voorbeelden	Kenmerkende aspecten
Praagse lente (1968)	38, 45, 48
Salt I ondertekend (1972)	45
Demonstratie tegen kernwapens in Amsterdam (1981)	37, 45, 48

4.4 Specificaties of inperkingen of opmerkingen bij een aantal kenmerkende aspecten los van de historische contexten.

Van werkversie syllabus vanaf 2008 naar syllabi in 2016 en verder.

Sinds de invoering van het pilotexamen geschiedenis in 2006 is tussen pilotdocenten en examenmakers consensus ontstaan over bepaalde kenmerkende aspecten. Het gaat dan om het toespitsen of beperken van de oriëntatiekennis bij een bepaald kenmerkend aspect of om het noemen van een bepaald begrip dat onontbeerlijk is bij dit kenmerkend aspect. In het kader van zoveel mogelijk verheldering heeft het CvTE ervoor gekozen om daar waar deze consensus nog steeds betekenis heeft, dit in de syllabus op te nemen. Het onderstaande maakt daarmee onderdeel uit van de specificatie bij domein B.

Kenmerkende aspecten		Specificatie⁴, stofbeperking of opmerking
1)	De levenswijze van jagers-verzamelaars	
2)	Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen	
3)	Het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen	De sociaaleconomische en politieke veranderingen die gepaard gingen met het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen.
4)	De ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat	Bij het denken over burgerschap en politiek wordt met name gedoeld op de democratie in Athene. Het gaat hierbij niet om uitvoerige kennis van alle instellingen.
5)	De klassieke vormentaal van de Grieks-Romeinse cultuur	Bedoeld worden bouwkunst en beeldhouwkunst.
6)	De groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde	Het gaat hier om de wederzijdse beïnvloeding van de cultuur van de bevolking in de veroverde gebieden en de Grieks-Romeinse cultuur. ⁵
7)	De confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest-Europa	In de late oudheid dringen vanuit het noorden Germaanssprekende groepen door in het Romeinse Rijk. Op termijn leidt dit tot het uiteenvallen van het westerse deel van dat rijk in een aantal Germaanse staten. Sommige van deze staten zijn heel duidelijk erfgenamen van de Grieks-Romeinse cultuur, in andere is het Germaanse element dominantier.
8)	De ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten	Het christendom kwam uit het jodendom voort en werd uiteindelijk staatsgodsdienst in het Romeinse Rijk.

⁴ Waar HC is vermeld, wordt verwezen naar de historische context waarbinnen een kenmerkend aspect is gespecificeerd. Cursief is alleen voor vwo.

⁵ In het recente verleden werd nog gesproken over 'romanisering', maar dat is een beperktere weergave van dit kenmerkend aspect.

9)	De verspreiding van het christendom in geheel Europa	Het gaat hierbij om een geleidelijk proces waarbij monniken en de politieke elite vaak samenwerkten en waarbij zowel sprake kon zijn van verspreiding van boven af (de elite eerst) als van syncretisme.
10)	Het ontstaan en de verspreiding van de islam	
11)	De vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid	Het gaat hierbij om het causaal verband tussen de ondergang van het (West-) Romeinse Rijk en het ontstaan van een zelfvoorzienende samenleving.
12)	Het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur	
13)	De opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving	
14)	De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden	HC
15)	Het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben	Onder meer zichtbaar in de Investituurstrijd.
16)	De expansie van de christelijke wereld naar buiten toe, onder andere in de vorm van de kruistochten.	
17)	Het begin van staatsvorming en centralisatie	HC
18)	Het begin van de Europese overzeese expansie	Hierbij gaat het om oorzaken en gevolgen.
19)	Het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling	Hierbij wordt gedacht aan Italië vanaf het midden van de veertiende eeuw.
20)	De hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke Oudheid	Hierbij wordt gedacht aan bouwkunst, beeldende kunst en het humanisme.
21)	De protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had	HC
22)	Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat	HC
23)	Het streven van vorsten naar absolute macht	HC
24)	De bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek	HC
25)	Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie	HC
26)	De wetenschappelijke revolutie	In de exacte wetenschappen komen theorieën en wetten voortaan tot stand op grond van redeneren en waarnemen in combinatie met experimenteren.
27)	Rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen	HC vwo

28)	Voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme)	HC vwo
29)	Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme	Onder invloed van de Verlichting kwam er discussie over de slavernij. Deze leidde in de negentiende eeuw tot afschaffing van de slavenhandel (en later tot afschaffing van de slavernij).
30)	De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap	HC vwo
31)	De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving	HC
32)	Discussies over de 'sociale kwestie'	HC
33)	De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie	HC
34)	De opkomst van emancipatiebewegingen	
35)	Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces	
36)	De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme.	HC
37)	De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie	HC
38)	Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme	HC
39)	De crisis van het wereldkapitalisme	HC
40)	Het voeren van twee wereldoorlogen	HC
41)	Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden	
42)	De Duitse bezetting van Nederland	
43)	Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering	HC
44)	Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme	Hierbij wordt gedacht aan het opkomend nationaal bewustzijn in koloniën, dat door de wereldoorlogen werd versterkt.

45)	De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog	HC
46)	De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld	<i>HC vwo</i>
47)	De eenwording van Europa	Zie ook HC Het gaat bij dit aspect niet om verdragen en organisaties, noch om de politieke instellingen van de EU, maar wel om de verbanden met de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog.
48)	De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen	Zie ook HC In dit tijdvak bereikt de westerse wereld een unieke mate van welvaart, hetgeen veranderingen mogelijk maakt in allerlei gezagsverhoudingen en op het gebied van normen en waarden.
49)	De ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen.	In het centraal examen worden "pluriforme en multiculturele samenlevingen" als één begrip gehanteerd.

Bijlage 1: Examenprogramma geschiedenis havo/vwo

In onderstaande tekst zijn de kenmerkende aspecten in domein B voorzien van een nummering. Zie voor de formele tekst van het examenprogramma Examenblad.nl.

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A Historisch besef

Domein B Oriëntatiekennis

Domein C Thema's

Domein D Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie

Domein E Oriëntatie op studie en beroep.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen A en B.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Wat in onderstaande tekst gecursiveerd is, geldt alleen voor het examenprogramma vwo.

Domein A: Historisch besef

1. De kandidaat kan:

- gebeurtenissen uit zijn eigen leven alsmede verschijnselen, gebeurtenissen en personen uit de geschiedenis met behulp van een tijdbalk of een andere vorm van chronologische schematisering ordenen en daarbij de volgende aanduidingen van tijd en tijdsindeling gebruiken: jaren, eeuwen, tijdvakken, perioden en jaartellingen;
- met gebruik van voorbeelden uit de perioden- en tijdvakkenindeling van eindterm 2, de westers-christelijke jaartelling en een ander voorbeeld van een jaartelling of periodisering/*meerdere andere voorbeelden van jaartellingen of periodisering*en uitleggen dat chronologische indelingen interpretatief van aard zijn *en (mede) afhangen van de standplaats die men inneemt en/of de vraag die men wil beantwoorden.*

2. De kandidaat kan de volgende tijdvakken met bijbehorende tijdsgrenzen in chronologische volgorde noemen en als referentiekader gebruiken:
  - tijdvak 1: van jagers en boeren (- 3000 voor Christus) / Prehistorie;
  - tijdvak 2: tijd van Grieken en Romeinen (3000 voor Christus-500 na Christus) / Oudheid;
  - tijdvak 3: tijd van monniken en ridders (500-1000) / vroege Middeleeuwen;
  - tijdvak 4: tijd van steden en staten (1000-1500) / hoge en late Middeleeuwen;
  - tijdvak 5: tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600) / Renaissancetijd / 16^e eeuw;
  - tijdvak 6: tijd van regenten en vorsten (1600-1700) / Gouden Eeuw / 17^e eeuw;
  - tijdvak 7: tijd van pruiken en revoluties (1700-1800) / eeuw van de Verlichting/ 18^e eeuw;
  - tijdvak 8: tijd van burgers en stoommachines (1800-1900) / industrialisatietijd / 19^e eeuw;
  - tijdvak 9: tijd van de wereldoorlogen (1900-1950) / eerste helft 20^e eeuw;
  - tijdvak 10: tijd van televisie en computer (vanaf 1950) / tweede helft 20^e eeuw.

3. De kandidaat kan:
  - de tijdvakken van eindterm 2 plaatsen in de periodes Prehistorie, Oudheid, Middeleeuwen, Vroegmoderne Tijd en Moderne Tijd;
  - *uitleggen dat de indeling in perioden en tijdvakken een westers perspectief op de geschiedenis vertegenwoordigt en wat de beperkingen en bezwaren daarvan kunnen zijn.*

4. De kandidaat kan:
  - in historische processen de samenhang tussen veranderingen en continuïteit beschrijven;
  - de betekenis van historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen voor het heden aangeven;
  - *verschillende soorten historische verandering onderscheiden;*
  - *door het onderscheiden van continuïteiten van langere en kortere duur onderkennen hoe elementen afkomstig uit verschillende tijdvakken zich gelijktijdig in één tijdvak kunnen manifesteren (de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige).*

5. De kandidaat kan:
  - een vraag en een daarop aansluitende hypothese formuleren;
  - voor een vraag bruikbaar bronnenmateriaal verwerven en gegevens eruit selecteren.

6. De kandidaat kan:
  - in het kader van een historische vraagstelling verklaringen geven voor historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen;
  - onderscheid maken tussen verschillende soorten oorzaken en gevolgen.

7. De kandidaat kan bij het geven van oordelen over het verleden rekening houden met:
  - het onderscheid tussen feiten en meningen;

- tijd- en plaatsgebondenheid van interpretaties en oordelen afkomstig van personen uit het verleden en afkomstig van hedendaagse personen, onder wie hij zelf;
- de rol van waardepatronen in heden en verleden;
- het ondersteunen van uitspraken met behulp van argumenten.

Domein B: Oriëntatiekennis

8. De kandidaat kan voor elk van de tien tijdvakken die genoemd zijn in eindterm 2:
- de kenmerkende aspecten voor ieder tijdvak noemen;
  - bij elk kenmerkend aspect van een tijdvak een passend voorbeeld geven van een gebeurtenis, ontwikkeling, verschijnsel of handeling dan wel gedachtegang van een persoon en dit voorbeeld gebruiken om het betreffende aspect te verduidelijken;
  - uitleggen hoe kennis van het betreffende tijdvak de oriëntatie op de hedendaagse werkelijkheid beïnvloedt;
  - *uitleggen dat de betekenis die aan tijdvakken wordt toegekend mede afhangt van de tijd, plaats en omstandigheden waarin mensen zich met het verleden bezighouden.*

Voor tijdvak 1 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

1. de levenswijze van jagers-verzamelaars;
2. het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen;
3. het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen.

Voor tijdvak 2 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

4. de ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat;
5. de klassieke vormtaal van de Grieks-Romeinse cultuur;
6. de groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde;
7. de confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest-Europa;
8. de ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten.

Voor tijdvak 3 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

9. de verspreiding van het christendom in geheel Europa;
10. het ontstaan en de verspreiding van de islam;
11. de vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid;
12. het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur.

Voor tijdvak 4 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

13. de opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving;
14. de opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden;

15. het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben;
16. de expansie van de christelijke wereld naar buiten toe, onder andere in de vorm van de kruistochten;
17. het begin van staatsvorming en centralisatie.

Voor tijdvak 5 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

18. het begin van de Europese overzeese expansie;
19. het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling;
20. de hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke Oudheid;
21. de protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had;
22. het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat.

Voor tijdvak 6 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

23. het streven van vorsten naar absolute macht;
24. de bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek;
25. wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie;
26. de wetenschappelijke revolutie.

Voor tijdvak 7 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

27. rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen;
28. voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme);
29. uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden transatlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme;
30. de democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap.

Voor tijdvak 8 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

31. de industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving;
32. discussies over de 'sociale kwestie';
33. de moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie;
34. de opkomst van emancipatiebewegingen;
35. voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces;
36. de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme.

Voor tijdvak 9 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

37. de rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie;
38. het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme;
39. de crisis van het wereldkapitalisme;
40. het voeren van twee wereldoorlogen;
41. racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden;
42. de Duitse bezetting van Nederland;
43. verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering;
44. vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme.

Voor tijdvak 10 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

45. de verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog;
46. de dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld;
47. de eenwording van Europa;
48. de toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen;
49. de ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen.

Domein C: Thema's

9. De kandidaat kan:

- aan de hand van twee / *vijf* (voor profiel cultuur en maatschappij) / *vier* (voor profiel economie en maatschappij) nader omschreven concrete thema's met gebruikmaking van de eindtermen uit domein A een beargumenteerd antwoord geven op inhoudelijke vragen over het betreffende thema;
- op grond van situaties in de verschillende tijdvakken ontwikkelingen op langere termijn beschrijven.

Domein D: Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie

10. De kandidaat kan:

- verband leggen tussen het ontstaan van vrijheidsrechten en politieke rechten in bepaalde historische tijdvakken en kenmerkende aspecten van die tijdvakken;
- *belangrijke denkers noemen en hun opvattingen over de relatie tussen staat en onderdanen;*
- uitleggen onder invloed van welke factoren de rechtsstaat zich in Nederland heeft ontwikkeld en welke actoren erbij betrokken waren;
- uitleggen onder invloed van welke factoren de parlementaire democratie zich in Nederland heeft ontwikkeld sinds 1795;
- de ontstaansgeschiedenis van de belangrijkste politieke stromingen en partijen weergeven sinds 1848.

Domein E: Oriëntatie op studie en beroep

Bijlage 2: Voorbeeldopgaven

Voorbeeldvragen Duitsland en de Koude Oorlog

De vragen in de pilotexamens kenden geen historische contexten. Dat betekende dat voor de inhoud van de antwoorden er niet van vaststaande kennis kon worden uitgegaan. Elke kandidaat had eigen voorbeelden van de kenmerkende aspecten geleerd, zoals het examenprogramma voorschrijft. Dat betekende voor de examenvragen dat daarin veel extra informatie moest worden gegeven. Bijvoorbeeld bij vragen over de Koude Oorlog wie Stalin en Truman waren. De historische contexten geven aan welke voorbeelden algemeen gekend zijn, en welke specifieke historische kennis gekend moet worden om deze voorbeelden in de tijd te kunnen plaatsten. In de hierna volgende vragen is onderstreept welke zinsdelen geschrapt kunnen worden door de historische contexten en welke nieuwe vragen (cursief) de contexten mogelijk maken.

Koude Oorlog: havo 2006-1

---

bron 1

Op 5 maart 1946 houdt Winston Churchill, premier van Groot-Brittannië van 1940 tot 1945, op het Westminster College te Fulton in de Verenigde Staten een redevoering. Hij zegt daarin:

Van Stettin aan de Oostzee tot Triëst aan de Adriatische Zee is er een ijzeren gordijn neergelaten over het vasteland van Europa. Achter deze denkbeeldige lijn liggen alle hoofdsteden van de vroegere staten van Centraal- en Oost-Europa. Warschau, Berlijn, Praag, Wenen, Boedapest, Belgrado, Boekarest en Sofia, al deze beroemde steden en de bevolking rond deze steden liggen binnen wat ik de sovjetinvloed moet noemen, en alle zijn op de een of andere manier onderhevig aan een toenemende mate van beheersing vanuit Moskou. Alleen Athene, Griekenland met haar roemrijke verleden, is vrij om te beslissen over haar toekomst (...). De communistische partijen, die heel klein waren in al deze oostelijke staten van Europa, zijn gestegen tot een hoogte en macht die hun aantallen te boven gaan, en zij proberen overal totalitaire controle te krijgen.

bron 2

Op 14 maart 1946 reageert de leider van de Sovjet-Unie, Jozef Stalin, in een interview in de Pravda, de krant van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie, op de redevoering van Churchill:

Vraag: Wat vindt u van de laatste redevoering van Churchill die hij onlangs in de Verenigde Staten heeft gehouden?

Antwoord: Ik vind dat een gevaarlijke daad, die de bedoeling heeft om twist te zaaien tussen de bondgenoten en hun samenwerking te bemoeilijken.

Vraag: Zou men kunnen zeggen dat de redevoering van Churchill de vrede en veiligheid geen goed heeft gedaan?

Antwoord: Zeer zeker. In de kern van de zaak heeft Churchill zich nu geschaard bij degenen die tot een oorlog willen ophitsen. En Churchill staat niet alleen. Hij heeft niet alleen in Engeland, maar ook in de Verenigde Staten vrienden. Churchill en zijn vrienden doen in dit opzicht ten zeerste denken aan Hitler en zijn vrienden. Hitler begon zijn oorlogsstokerij met het verkondigen van een rassen­theorie die inhield dat slechts mensen die een Germaanse taal spraken, een volwaardig volk vormden. Churchill begint zijn oorlogsstokerij ook met een rassen­theorie door te zeggen dat slechts volken die Engels spreken volwaardige volken zijn, geroepen om de hele wereld te beheersen (...). De stellingname van Churchill leidt zonder twijfel tot oorlog; het is een oproep tot oorlog tegen de Sovjet-Unie.

Gebruik bron 1 en 2.

Beide staatslieden zien in het gedrag van de ander een poging om een machtsblok te vormen.

2p 1 Toon aan dat:

- Churchill van mening is dat Stalin bezig is een machtsblok te vormen en
- Stalin denkt dat Churchill bezig is hetzelfde te doen *en*
- *zowel Stalin als Churchill gebruik maken van bestaande vijandbeelden.*

1 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Churchill is van mening dat Stalin een machtsblok vormt, omdat de Sovjet-Unie in de meeste staten van Centraal- en Oost-Europa (overal waar Russische troepen verblijven) communistische regeringen vormt 1
- Stalin zegt dat Churchill de Engelssprekende landen ophitst tegen de Sovjet-Unie, omdat Churchill en zijn vrienden vinden dat de Engelssprekende volken recht hebben op de wereldheerschappij (Stalin noemt dit een vorm van racisme en vergelijkt Churchill met Hitler) 1
- *zowel Stalin als Churchill verwijzen naar de pas geëindigde Tweede Wereldoorlog, Stalin doet dat door expliciet naar Hitler te verwijzen, Churchill verwijst naar de totalitaire tendensen van de communisten* 2

Gebruik bron 1 en 2.

Stalin en de Westerse Geallieerden hebben in 1945 samen nazi-Duitsland en Japan verslagen. Zij zijn in 1946 nog bondgenoten, maar veel schoolboeken gebruiken deze twee uitspraken om te laten zien dat er in feite een 'koude oorlog' begint tussen twee machtsblokken.

- 4p **2** Maak een afweging: is dit een juist gebruik van deze twee uitspraken? Doe dat door:
- eerst een argument te geven of de mening van Stalin representatief is voor het standpunt van de Sovjet-Unie op dat moment en
  - daarna een argument te geven of de mening van Churchill representatief is voor de opvattingen bij de Westerse Geallieerden op dat moment en
  - vervolgens uit te leggen of je op grond van de uitspraken van deze twee leiders kunt zeggen dat er in 1946 in elk blok een 'koude oorlog' stemming heerst.

2 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De mening van Stalin is representatief voor het standpunt van de Sovjet-Unie op dat moment, want de partijleider (Stalin) had daar alles te zeggen / het was niet mogelijk om een ander standpunt in te nemen dan dat van de partij (Stalin) 1
- De mening van Churchill is representatief voor de Westerse Geallieerden, want hij was in de oorlogsjaren premier van Groot-Brittannië / is niet representatief want hij is geen regeringsleider meer 1
- Je kunt deze uitspraken als een begin van een 'koude oorlog' beschouwen, want uit de woorden van Churchill en Stalin kun je afleiden dat er al spanningen zijn tussen de Westerse Geallieerden en de Sovjet-Unie, want beide leiders spreken namens hun 'blokken'

of

- Je kunt deze uitspraken niet zonder meer als een 'koude oorlog' stemming voor beide blokken beschouwen, want hoewel de mening van Stalin wel voor het Sovjetblok geldt, is Churchill minder een spreekbuis voor het westerse blok, want hij is op dat moment geen premier meer 2

Beide vragen, 28 (p=74) en 29 (p=30), zijn voor een groot deel te beantwoorden door nauwgezet de bronnen, dat wil zeggen de tekst en de inleidende informatie te lezen.

Het begrip 'Koude Oorlog' wordt omschreven, omdat dat toen (2006) nog niet in de syllabus was genoemd. Een groot deel van deze vraag toetst domein A.

In de historische context wordt Stalin wel, maar Churchill niet genoemd. Verder wordt gewezen op bestaande vijandbeelden en de Russische invloedssfeer in Oost-Europa, waartegen Truman de bekende doctrine formuleert en wordt de Conferentie van Potsdam genoemd.

Dat levert de volgende nieuwe vraagmogelijkheden op:

Op kennis(re)productie gericht:

Gebruik bron 1.

Het optreden van de Sovjet-Unie in Oost-Europa, zoals door Churchill beschreven, leidt tot een reactie van de Amerikaanse president Truman.

- 1p **3** Geef aan wat die reactie van Truman is.
(de Trumandoctrine, bedoelt om het communisme in te dammen).

Gebruik bron 2.

De reactie van Stalin op de rede van Churchill is te verklaren uit op dat moment recente gebeurtenissen die ervoor zorgen dat Stalin zich bedreigd voelt.

- 1p **4** Noem er één.
(het afwerpen van de atoombom op Hiroshima door Truman)

Met deze vragen wordt het vakspecifieke van de examenvragen sterk verhoogd. Zonder bestudering van de historische context kunnen deze niet beantwoord worden. Uiteraard zijn nu ook vragen mogelijk die gevolgen bevragen die aan deze bronnen kunnen worden gekoppeld, zoals naar het Marshallplan of de oprichting van NAVO en Warschaupact.

Duitsland 1871-1945: havo/vwo 2010-1

bron 3

In Duitsland wordt op 1 april 1933, direct na de machtsovername door de nationaalsocialisten, een boycot van joodse winkels georganiseerd. De heer Lazarus uit Oldenburg vertelt hierover:

Er stonden voor onze winkel op de weg twee SA-mannen met een groot bord waarop stond: "Duitsers, koopt niet bij Joden!"
Maar het was koud, het was april en toen zei mijn moeder: "Mannen, willen jullie een kop thee hebben?" Zij zeiden "Ja". Toen hebben ze het bord neergezet en zijn met ons naar boven gegaan in de keuken, in uniform, en hebben een kop thee gedronken en zijn weer naar buiten gegaan.
"Duitsers, koopt niet bij Joden!", dat was nu eenmaal de mentaliteit.

Toelichting

SA: de knokploeg van de NSDAP, de Duitse nationaalsocialisten

Gebruik bron 3.

Deze anekdote komt uit de catalogus van een tentoonstelling in Duitsland over de Jodenvervolgving tussen 1933 en 1945. De makers van de tentoonstelling hebben hun expositie "Ein offenes Geheimnis" (een openbaar geheim, iets dat iedereen weet, maar waarvan iedereen doet alsof het niet bestaat) genoemd.

Naar aanleiding hiervan kom je tot twee uitspraken:

1. In deze anekdote komt het begin van de openlijke Jodenvervolgving in Duitsland goed naar voren.
2. Deze anekdote geeft het thema van de tentoonstelling "Ein offenes Geheimnis" goed weer.

4p **5** Ondersteun beide uitspraken met de bron.

5 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Bij 1:

- De nationaalsocialisten beginnen de vervolging van de joden met het isoleren van hun joodse medeburgers van de rest van de bevolking (waardoor ze uiteindelijk deze bevolkingsgroep zonder veel tegenstand weg konden voeren), wat uit de bron blijkt als bezoek aan joodse winkels wordt tegengegaan 2

Bij 2:

- Het thema van de tentoonstelling "Ein offenes Geheimnis" wordt in de anekdote goed weergegeven, omdat hoewel er iets verschrikkelijks gebeurt (de boycotactie/discriminatie/begin Jodenvervolgving), er toch geprobeerd wordt de schijn van normale (menselijke) verhoudingen op te houden, want de joodse winkelierster biedt haar kwelgeesten thee aan / de SA-mannen onderbreken hun actie voor een kopje thee bij de joodse winkelierster 2

Bij deze vragen is nauwelijks concrete kennis van nazi-Duitsland nodig. De historische context over dit onderwerp bevat enkele concrete gegevens, zoals de Neurenberger wetten, de Wannseeconferentie en de inval in de Sovjet-Unie die de genocide op Joden in gang zette. Daar zou dan naar gevraagd kunnen worden, bijvoorbeeld:

Gebruik bron 3.

Stel: je bent de datum van deze bron kwijt. Daarom moet je met de inhoud ervan deze bron dateren.

2p **6** Beredeneer of de gebeurtenissen in deze bron vóór of ná 1941 hebben plaatsgevonden.

(Vóór 1941, want er is nog geen sprake van de georganiseerde genocide die na de Wannseeconferentie in gang wordt gezet).

Andere vraagrichtingen bij deze bron kunnen de nazipropaganda, de economische depressie die het klimaat waarin de nazi's optreden vormen etc.

Naast het bekijken of bestaande vragen aangepast kunnen worden door de contexten, zijn er ook nieuwe vragen ontwikkeld. Een paar voorbeelden:

Twee interpretaties:

De Vlootwet die in 1898 door de Rijksdag werd aangenomen, kan gezien worden als:
een gevolg van de Weltpolitik van Wilhelm II en
een van de oorzaken van de Eerste Wereldoorlog. •

2p **7** Ondersteun beide interpretaties.

7 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Bij 1:

- De Weltpolitik was gebaseerd op een sterke militaire macht die kon bijdragen aan de uitbreiding van het Duitse rijk. De Vlootwet zorgde voor een uitbreiding van de vloot, zodat geconcurrereerd kon worden met Engeland / koloniën konden worden ingenomen 1

Bij 2:

- Door de Vlootwet / het uitbreiden van de Duitse vloot voelde Engeland zich bedreigd en werden er militaire bondgenootschappen gesloten tegen Duitsland / ontstond er een militaire wedijver die uitmondde in een oorlog 1

In dit voorbeeld wordt niet gevraagd naar de precieze inhoud van de Vlootwet (het aantal kruisers dat op stapel werd gezet bijvoorbeeld) omdat dat soort kennis te gedetailleerd is voor het centraal examen (oriëntatiekennis). De Vlootwet wordt in het kader van de hele context geplaatst, net als in het volgende voorbeeld:

bron 4

Op 21 december 1895 schrijft de Duitse admiraal Alfred von Tirpitz aan een van zijn voorgangers.

Tot 1866 was het zeer slecht gesteld met onze maritieme belangen. Zeehandel, exportindustrie, overzeese kolonies, zeevisserij, de Duitse cultuur overzee, de oorlogsvloot: voor zover het bestond, leed het een kwijnend bestaan. Deze toestand bestaat grotendeels nog steeds. Naar mijn mening zal Duitsland in de volgende eeuw snel haar positie als grootmacht verliezen, wanneer niet van nu af aan energiek, zonder tijdverlies en systematisch deze algemene maritieme belangen worden bevorderd. Niet in geringe mate ook daarom omdat in de nieuwe nationale opgave en het daarmee verbonden economische voordeel een krachtig medicijn tegen ontwikkelde en niet-ontwikkelde sociaaldemocraten ligt.

Gebruik bron 4.

In 1897 werd Von Tirpitz minister van marine. Een jaar later werd op zijn initiatief de Vlootwet aangenomen. Deze wet had verschillende doelen.

3p

8 Leg dat uit door:

- aan te geven welk buitenlands politiek doel de Vlootwet diende en
- aan de bron een argument te ontleen dat de Vlootwet ook een binnenlands politiek doel diende.

8 maximumscore 3

Een juist antwoord bevat de volgende elementen:

- In de buitenlandse politiek diende de Vlootwet het handhaven/versterken van Duitslands positie als grootmacht / de *Weltpolitik*, die erop was gericht van Duitsland een echte wereldmacht te maken 1
- Uit de bron blijkt dat Von Tirpitz meent dat de bevordering van Duitslands maritieme belangen een nationale opgave zou vormen die, gekoppeld aan het economische voordeel, een medicijn zou zijn tegen de sociaaldemocraten (een binnenlands politieke doel) 2

Minder wenselijk zijn vragen die mogelijk zijn met de historische context waarbij directe kennis van begrippen en jaartallen uit de historische context getoetst wordt zonder verband met elkaar, domein A of de leidende vragen. Een voorbeeld:

De volgende gebeurtenissen uit het Duitse keizerrijk staan in willekeurige volgorde:

1. Conferentie van Berlijn zorgde voor een uitbreiding van de koloniën.
2. De Vlootwet werd aangenomen door de Rijksdag.
3. Wilhelm II werd keizer en introduceert de Duitse *Weltpolitik*.
4. Het Von Schlieffenplan trad in werking.
5. Otto von Bismark richtte zijn buitenlandse beleid op een alliantiepolitiek.
6. Door onvrede ontstond een volksrevolutie.

2p

9 Zet deze gebeurtenissen in de juiste historische volgorde van vroeger naar later. Noteer alleen de nummers.

9 maximumscore 2

De juiste volgorde is: 5-1-3-2-4-6

In deze volgordevraag is het beredeneren van de volgorde vanuit de kenmerkende aspecten of de genoemde gebeurtenissen niet mogelijk. Er is daarom te weinig sprake van historisch redeneren en te veel sprake van reproductie. Een betere volgordevraag zou kunnen zijn:

De volgende historische gebeurtenissen hebben te maken met volksoproer in Oost-Europa en staan in willekeurige volgorde:

1. Stakende arbeiders in Gdansk dwingen de Poolse regering over te gaan tot legalisering van hun vakbond Solidarność. Gorbatsjov stuurt geen Sovjettroepen om de oude toestand te herstellen.
2. Vlak na de dood van Stalin komt de Oost-Berlijnse bevolking in opstand tegen de SED.
3. Radio Praag zet, tijdens de Praagse Lente, met succes aan tot het verwijderen van alle bewegwijzering behalve die de richting van Moskou aangeeft.
4. Bij een massademonstratie in Leipzig een maand voor de val van de Berlijnse muur wordt voor het eerst niet ingegrepen door de Oost-Duitse Volkspolizei.
5. Op het Heldenplein in Boedapest wordt tijdens de Hongaarse opstand het standbeeld van Stalin omvergehaald.
6. Voedselrellen in St. Petersburg krijgen een politiek karakter als soldaten de kant kiezen van een demonstrerende menigte, met de Russische revolutie tot gevolg.

2p **10** Zet deze gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de nummers.

10 maximumscore 2

De juiste volgorde is: 6-2-5-3-1-4

Het is mogelijk dat op het examen de verschillende contexten met elkaar in verband gebracht worden. Een voorbeeld van een dergelijke vraag waarbij de kenmerkende aspecten en de kennis van twee historische context aan elkaar gekoppeld worden:

bron 5

In 1948 maakte de Amerikaanse artiest Daniël Fitzpatrick deze afbeelding

Toelichting

In de stad Berlijn staan de Amerikaanse, Britse en Franse vlag.
De beer is (hier) een symbool voor de Sovjet-Unie.

Gebruik bron 5.

Deze afbeelding is geschikt als illustratie in boeken over de geschiedenis van Berlijn.

2p **11** Geef aan dat deze prent past bij een hoofdstuk met als titel:

- "De Koude Oorlog" en
- "De gevolgen van de Tweede Wereldoorlog".

11 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Deze prent past bij het hoofdstuk over

- de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog, omdat in de laatste fase van de oorlog Berlijn bezet/veroverd is door het Russische leger (die ook het omringende deel van Duitsland in handen kreeg) 1
- de Koude Oorlog, omdat het een voorbeeld is van de blokvorming in Europa / het toont dat de machtsblokken streven naar uitbreiding van de invloedssfeer 1

Het is ook mogelijk kennis uit een historische context te gebruiken in een andere situatie, bijvoorbeeld:

bron 6

Tijdens de Duitse bezetting van Nederland werd net als in Duitsland een Rijkscultuurkamer opgericht. Veel artiesten worden lid, zoals de cabaretier Wim Sonneveld. Hij zegt hierover na de oorlog:

Ik heb altijd gewoon gedacht: als het publiek nog eens een ogenblik z'n misère-van-alledag-van-bonnen-en-oorlog-en-concentratiekampen vergeten kan, dan draagt het diezelfde misère de volgende dag een beetje gemakkelijker. Die twee dingen heb ik geprobeerd te combineren, Kultuurkamer of geen Kultuurkamer.

Gebruik bron 6.

- 2p **12** Geef aan:
- (zonder bron) welk doel de Duitse bezetter had met het instellen van de Rijkscultuurkamer en
  - (met bron) welke verklaring Sonneveld geeft voor zijn lidmaatschap van de Kultuurkamer .

12 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Door de Rijkscultuurkamer bepaalde de overheid welke kunst er mocht bestaan / welke kunstenaars hun kunst beroep mochten uitoefenen, waardoor de controle van de staat op de burgers toenam / de staat een meer totalitaire controle kreeg 1

Sonneveld geeft aan dat hij lid werd om toch zijn beroep uit te kunnen oefenen / mensen te blijven vermaken en de misère van alledag te laten vergeten (zodat men makkelijker de oorlog doorkomen)

